गौडीयसंस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यस्य उद्भवः विकासश्च

चन्दनमहान्ती

शोधच्छात्रः, श्रीशङ्कराचार्यसंस्कृतविश्वविद्यालयः

कालडी, एरणाकुलामः, केरलः

प्रबन्धसारः

गौडीयसंस्कृतसाहित्यं युगत्रयेण एव सीमाबद्धं तत्तु प्राक्-चैतन्ययुगं, चैतन्ययुगं, चैतन्यपरवर्तियुगं च। तत्रैव त्रयोदशशतकस्य परार्धतः वर्तमानसमयं यावत् ग्रन्थरचना जाता। युगत्रयेण दर्शनं, काव्यं, नाटकं, रसग्रन्थादि, स्मृतिः, पदाबली, चरिताबली, भाष्यटीकादीनि च ग्रन्थाः परिलक्ष्यन्ते। परन्तु अत्रैव चम्पूकाव्यस्य उद्भवः विकासश्च काव्यत्रयेण भूयते। यथा चैतन्ययुगे षड्गोस्वामिषु प्रसिद्धः श्रीजीवगोस्वामिपादः तत्कृता 'गोपालचम्पूः', श्रीगौराङ्गमहाप्रभुना दत्तेन उपाधिना भूषितः श्रीकविकर्णपूरः तत्कृता 'श्री-आनन्दवृन्दावनचम्पूः', चैतन्योत्तरीययुगे श्रीनित्यानन्दवंशीयः श्रीलरघुनन्दनगोस्वामिपादकृता 'श्रीगौराङ्गचम्पूः' चेति। श्रीगोपालचम्पूकाव्यं भागद्वयेन रचितम्। तत्तु पूर्वचम्पूः (३३) उत्तरचम्पूः(३७) चेति। मुख्यतः काव्येऽस्मिन् श्रीकृष्णचरितम् आलोचितं श्रीकृष्णसन्दर्भस्य सारस्वरूपम्। पूर्वचम्पूमध्ये मूलतः वर्णिताः विषयाः – गोलकलीला, बाल्यलीला, कौशोरलीला च। पुनश्च उत्तरचम्पूमध्ये वर्णिताः विषयाः – व्रजे उद्धवस्य आगमने आनन्दः, बलदेवस्य आगमने आनन्दः, श्रीकृष्णस्य आगमने आनन्दश्चेति। गोपालचम्पूकाव्यस्य रचनाया अनन्तरं २२ स्तवकेन श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धस्य श्रीकृष्णचरितस्य साररूपेण कर्णपूरेण श्री-आनन्दवृन्दावनचम्पूकाव्यं रचितम्। तत्र मुख्यतः प्रथमस्तवके श्रीवृन्दावनस्य वर्णनं, द्वितीयस्तवकात् सप्तमस्तवकं यावत् श्रीकृष्णस्य बाल्यलीला, अष्टमस्तवकात् काव्यस्य परिसमाप्तिं यावत् कैशोरलीला चेति विषयाः वर्णिताः सन्ति। पुनश्च चैतन्योत्तरीये युगे ३२ आस्वादेन श्रीनवद्वीपचन्द्रस्य श्रीगौराङ्गस्य नवद्वीपलीलायाः वर्णना कृता श्रीगौराङ्गचम्पूकाव्ये श्रीलरघुनन्दनगोस्वामिपादेन। तत्रैव मुख्यतः वर्णिताः विषयाः तु – श्रीगौराङ्गस्य बाल्यलीला, पौगण्डलीला, कैशोरलीला च। गौडीयसंस्कृतसाहित्ये काव्यत्रयस्य अपरिसीमा भूमिका अस्ति। एभ्यः काव्येभ्यः दर्शनशास्त्रस्य ज्ञानम्, अलङ्कारशास्त्रस्य ज्ञानं, भक्तिलाभश्च इति भवति। कवीनां पाण्डित्यस्य प्रदर्शने अपि चम्पूकाव्यस्य चमत्कारित्वं गुणस्य अनुधावनं क्रियते। सहृदयगणः ग्रन्थपाठे रसस्य आस्वादनं करोति इति न सन्देहः।

भूमिका – काव्यं द्विविधं दृश्यं श्रव्यञ्च। 'दृश्यमेव अभिनेयम्'[1]। श्रव्यकाव्यं साधारणतः श्रोतव्यमात्रम्। अस्मिन् काव्यभेदे एव महाकाव्यं, मुक्तककाव्यं, कोषकाव्यं, खण्डकाव्यं, गीतिकाव्यम् इतोऽपि चम्पूकाव्यजातीयं मिश्रकाव्यञ्चेति परिदृश्यन्ते। काव्यादर्शकारः आचार्यदण्डी स्वस्य ग्रन्थे आह – श्रव्यकाव्यं त्रिविधं –'पद्यं गद्यं च मिश्रं च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम्'[2]। अस्यां श्रेण्यां चम्पूः, विरुद्, करभकादीनि काव्यानि लक्ष्यन्ते। चम्पूकाव्यस्य लक्षणनिरूपणावसरे आलङ्कारिकैः लक्षणम् उक्तम्। तत्र सर्वादौ आचार्यः दण्डी आह तस्य ग्रन्थे – 'गद्यपद्यमयी काचित् चम्पूरित्यभिधीयते'[3]। अर्थात्, गद्यं पद्यञ्च मिश्रितं काव्यमेव चम्पूः। यत्र अस्याः

[1] साहित्यदर्पणः ६/१

[2] काव्यादर्शः १/११

[3] काव्यादर्शः १/३१

सूत्रपातः वैदिककालात् यथा यजुर्वेदे। काव्यग्रन्थरूपेण त्रिविक्रमभट्टकृते नलचम्पूकाव्ये। अनन्तरं तदानुसारेण चम्पूरामायणादीनि चम्पूकाव्यानि।

चम्पूकाव्यस्य स्वरूपम् - यदि प्रश्नो भवति, 'चम्पू' इति पदस्य कोऽर्थः? उत्तरस्तु – चम्प शब्दस्य व्युत्पत्तिः चुरादिगणीयः 'चपि गतौ' धातुना सह उ" इत्यनेन प्रत्ययेन चम्पयति चम्पति इति वा अर्थो भवति। परन्तु अनेन प्रकारेण चम्पू इति पदं चम्पूकाव्यम् एतादृशार्थं न प्रकाशयति। एवं विग्रहे चम्पूकाव्यस्य चत्वारः अर्थास्तु गतेः गमनं, ज्ञानं, मोक्षः, प्राप्तिश्चेति। पुनश्च, साहित्यदर्पणस्य कुसुमप्रतिमाटीकाकारः हरिदाससिद्धान्तवागीश-महाभागः स्वस्य टीकायाम् आह – 'चमत्कृत्ये पुनाति सहृदयान् विस्मितीकृत्य प्रसादयीति चम्पूः पृषोदरादित्वात् साधुः'[4]। अर्थात् चमत्कारित्वसृष्ट्या सहृदयगणस्य मनसः प्रसादनं कृत्वा चमत्कृतं करोति। अतः, वास्तवे चमत्कारिता एव चम्पूकाव्यानां प्रधाना। तत्रैव उक्तिवक्रता, शब्दक्रीडा च परिलक्ष्यते। विविधानि चम्पूकाव्यानि अनुशील्य ज्ञानमिदं भवति यदा रसस्य औचित्यस्य च अपेक्षायां पाण्डित्यप्रदर्शनम् अत्रैव प्रधानम्।

गौडीयसंस्कृतसाहित्यस्य परिचयः –

गौडीयसंस्कृतसाहित्यस्य सूत्रपातः प्रायशः सप्तमशतकात् प्रागेव परन्तु श्रीकृष्णचैतन्यमहाप्रभोराविर्भावस्य परं तस्य प्रकाशः प्रभावश्च अतुलनीयः। विशेषतः, गौडीयवैष्णवसाहित्यं चैतन्यमहाप्रभुमाधारीकृत्य युगत्रयेण विभज्यते। यथा –

१) प्राक्-चैतन्ययुगः (१३५३-१५०० खिष्टाब्दः)
२) चैतन्ययुगः (१५०१-१६०० खिष्टाब्दः)
३) चैतन्यपरवर्तियुगः (१६०१-१६०० खिष्टाब्दः)

प्राक्-चैतन्ययुगे रचितानि काव्यानि यथा – ब्रह्मसंहिता, श्रीजयदेवकृतं गीतगोविन्दं, श्रीविल्वमङ्गलं, श्रीकृष्णकर्णामृतं, श्रीवोपदेवकृतं मुक्ताफलं, श्रीविष्णुपुरिकृता श्रीविष्णुभक्ति-रत्नावली, श्रीधरस्वामीकृता भागवतटीका, श्रीलक्ष्मीधरकृता भगवन्नामकौमुदी, श्री-ईश्वरपुरीकृतं श्रीकृष्णलीलामृतं चेत्यादयः ग्रन्थाः। मूलतः काव्यरूपेण गीतगोविन्दमेव रचितमासीत्, परन्तु युगेऽस्मिन् चम्पूकाव्यम् अप्राप्तम्।

चैतन्ययुगे नवद्वीपचन्द्रस्य आविर्भावे बहुभिः विभागैः काव्यशास्त्राणि रचितानि यथा – दर्शनं, काव्यं, नाटकं, रसग्रन्थादि, स्मृतिः, पदावली, चरितावली, भाष्यटीकादीनि च। तस्मिन् समये काव्यानि यथा – श्रीपादरूपगोस्वामिकृतं हंसदूतं दूतकाव्यं, श्रीपादरघुनाथगोस्वामिकृतं मुक्ताचरित्रं काव्यं, श्रीकविकर्णपूरकृतं श्रीकृष्णाह्निककौमुदी लीलाकाव्यं, श्रीपादकृष्णदासकविराज-गोस्वामिकृतं श्रीश्रीगोविन्दलीलामृतं महाकाव्यं, श्रीकविकर्णपुरकृतं श्रीचैतन्यचरितं महाकाव्यं, श्रीपादश्रीजीवगोस्वामिकृतं श्रीमाधवमहोत्सवं महाकाव्यं, श्रीगोविन्ददेवकृतं श्रीगौरकृष्णोदयं महाकाव्यं, श्रीपादं प्रबोधचन्द्रसरस्वतिकृतं श्रीराधारससुधानिधिखण्डकाव्यं, श्रीकविकर्णपूर-कृतम् आर्य्याशतकं शतककाव्यं, श्रीपादप्रबोधचन्द्रसरस्वतिकृतं श्रीश्रीवृन्दावन-महिमामृतं, श्रीश्रीनवद्वीपशतकं च शतककाव्यद्वयं,

[4] साहित्यदर्पणस्य हरिदाससिद्धान्तवागीशकृता टीका

श्रीसार्वभौमकृतं श्रीचैतन्यशतकं शतककाव्यं, श्रीपादप्रवोधचन्द्रसरस्वतिकृतं सङ्गीतमाधवं गीतिकाव्यं, श्रीरूपगोस्वामिपादकृता श्रीगोविन्दविरूदावली विरूदावली, श्रीजीवगोस्वामिपादकृता श्रीगोपालविरूदावली प्रभृतीनि काव्यानि उपलभ्यन्ते। युगेऽस्मिन् चम्पूकाव्यद्वयं प्राप्यते यथा – श्रीजीवगोस्वामिपादकृता 'श्रीगोपालचम्पूः', श्रीकविकर्णपूरकृता 'आनन्दवृन्दावनचम्पूः' च इति।

चैतन्यपरवर्तियुगे साहित्यस्य वैचित्र्यमपि दर्शनीयम् आसीत्, वर्तमाने अपि यस्य कार्यं प्रचलति। वृन्दावने नवद्वीपे च बहवः पण्डिताः ग्रन्थान् रचयन्ति। युगेऽस्मिन् रचनाः यथा – श्रीमद्-विश्वनाथचक्रवर्तिकृतं श्रीकृष्णभावनामृतं महाकाव्यं, श्रीमद्-विश्वनाथचक्रवर्तिकृतं श्रीचमत्कारचन्द्रिका खण्डकाव्यं, तद्कृतं श्रीव्रजरीतिचिन्तामणिः, संकल्पकल्पद्रुमश्चेति खण्डकाव्यद्वयं, श्रीमद्-रसिकानन्दप्रभुपाद-कृतं श्रीश्यामानन्दशतकं शतककाव्यं, श्रीमद्-विश्वनाथचक्रवर्तिकृतं श्रीसुरतकथामृतं शतककाव्यं, श्रीमद्-विश्वनाथचक्रवर्तिकृतं श्रीसङ्गीतमाधवं गीतिकाव्यं, श्रीमद्-विश्वनाथचक्रवर्तिकृता श्रीनिकुञ्जकेलिविरूदावली, रघुनन्दन-गोस्वामिपादकृता श्रीगौराङ्गविरूदावली चेत्यादीनि काव्यानि। युगेऽस्मिन् रघुनन्दन-गोस्वामिपादकृता एका चम्पूः प्राप्यते, यस्याः नाम 'श्रीगौराङ्गचम्पूः'।

युगत्रयेण गौडीयसंस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यत्रयमेव प्राप्यते यथा – चैतन्ययुगे श्रीजीवगोस्वामिपादकृता गोपालचम्पूः, श्रीकविकर्णपूरकृता आनन्दवृन्दावनचम्पूः, इतोऽपि चैतन्यपरवर्तियुगे श्रीलरघुनन्दनगोस्वामिपादकृता श्रीगौराङ्गचम्पूः। अधोस्तनेषु समयानुक्रमेण आलोचनां करोम्यहम्।

श्रीगोपालचम्पूः – चैतन्ययुगीयः षड्गोस्वामिषु श्रीजीवगोस्वामिपादः अस्य काव्यस्य रचयिता। गौडीयसंस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यस्य उद्भवः 'गोपालचम्पूः' इत्यनेन काव्येन परिलक्ष्यते। यदि गोस्वामिपादस्य समयकालविषये वदाम्यहं तर्हि उच्यते यत् तस्य समयः आसीत् १५३२-ख्रिष्टाब्दः। तस्य असंख्यैः काव्यैः वैष्णवसाहित्यम् अद्य समृद्धम्। तेषु ग्रन्थेषु गोपालचम्पूः एका सुविशाला चम्पूः, तस्याः भागद्वयं परिलक्ष्यते। यथा – पूर्वचम्पूः, उत्तरचम्पूः चेति। पूर्वचम्पूकाव्यस्य रचनासमय आसीत् – १५३० शकाब्दः। एवञ्च उत्तरचम्पूकाव्यस्य रचनासमय आसीत् १५३४ शकाब्दः। पूर्वचम्पूकाव्यस्य वत्सरचतुष्टयाद् अनन्तरम् उत्तरचम्पूकाव्यस्य रचना अभवत्। काव्यस्य विषयवस्तु वृन्दावनचन्द्रस्य श्रीकृष्णस्य बाल्यलीला। या गोस्वामिपादैः पूर्वचम्पूकाव्ये ३३-पूरणैः रचिता, उत्तरचम्पूकाव्ये ३७-पूरणैः रचिता च। अत्र ग्रन्थस्य अध्यायः पूरण इत्युच्यते। पूर्वचम्पूकाव्ये वर्णिताः विषयाः पूरणक्रमेण अधो लिखिताः। यथा – १) गोलकरूपनिरूपणं, २) गोलकविलासः विकासनञ्च, ३) श्रीकृष्णजन्मनः मधुकण्ठस्य स्निग्धकण्ठस्य च संलापारम्भः, ४) जन्मोत्सवः, ५) पूतनावधः, ६) शकटभञ्जनादि, ७) तृणावर्त्तवधः मृद्भक्षणलीला च, ८) दामबन्धनं यमलार्ज्जुनमोचनञ्च, ९) गोपीगण-

सहितश्रीकृष्णबलरामयोः श्रीवृन्दावने प्रवेशः, १०) विविधबाल्यलीला वत्सासुरवधश्च, ११) अघासुरवधः ब्रह्ममोहनलीला च, १२) गोचारणलीला, १३) कालियदमनं दावानलपानञ्च, १४) गर्दभासुरवधः, १५) श्रीराधाकृष्णयोः पूर्वरागः १६) प्रलम्बासुरवधः दावानलनिवर्त्तनञ्च, १७) वंशीशिक्षया श्रीकृष्णस्य प्रेयसीभिक्षा, १८) इन्द्रयज्ञभङ्गः श्रीगिरिराजपूजाप्रवर्त्तनञ्च, १९) इन्द्रस्य इन्द्रत्वस्तम्भनपूर्वकं श्रीकृष्णस्य गोविन्दपदप्राप्तिः, २०) श्रीनन्दमहाराजस्य वरुणलोकगमनं श्रीगोलकदर्शनञ्च, २१) गोपीगणस्य वस्त्रहरणं, २२) यज्ञपत्नीनिकषा अन्नभिक्षा, २३) श्रीरासलीलारम्भः, प्रथमसङ्गजनित-वाकोवाक्यं सङ्गीतादि च, २४) श्रीकृष्णस्य अन्तर्धानं श्रीराधायाः सौभाग्यवर्णनञ्च, २५) गोपीनां विप्रलम्भः तदनन्तरं श्रीकृष्णप्राप्तिः, २६) श्रीरासरसविस्तारः, २७) जलकेलि, वनभ्रमणं रासलीलापूर्त्तिश्च, २८) अम्बिकावनगमनं विद्याधरस्य शापमोचनञ्च, २९) रहोविलासवर्णनं, ३०) शङ्खचूडवधः होरिलीला च, ३१) वृषासुरनिधनं कुण्डद्वयस्य प्रकाशः विविधविचित्रलीला च, ३२) केशिवधः, ३३) श्रीकृष्णकर्तृका तद्भक्तगणस्य सर्वमनःपूर्त्तिश्चेति।

तादृशा उत्तरचम्पूकाव्ये वर्णिताः विषयाः। यथा – १) व्रजवासिनाम् अनुरागसागरविस्तारः, २) अक्रूरस्य आगमने गोपीविलापः, ३) मथुरागमनं, ४) मथुराप्रवेशः, ५) हस्तिमल्लादिवधः कंसनिधनञ्च, ६) श्रीनन्दविदाय, ७) व्रजराजस्य व्रजप्रवेशः, ८) श्रीरामकृष्णस्य अध्ययनलीला, ९) यमालयात् गुरुपुत्रानयनम्, १०) उद्धवस्य व्रजागमनं, ११) भ्रमरगीतं, १२) उद्धवस्य मुखे व्रजवार्त्ता श्रवणे श्रीकृष्णस्य तुष्टिः, १३) जरासन्धबन्धनं, १४) कालयवनः जरासन्धजयश्च, १५) श्रीबलरामस्य विवाहः, १६) श्रीकृष्णस्य रुक्मिणी-परिणयः, १७) सत्यभामादि-सप्तकन्याविवाहः, १८) नरकवधः पारिजातहरणं षोडश-सहस्रकन्यानां पाणिग्रहणञ्च, १९) महादेवविजयः वाणासुरयुद्धञ्च, २०) श्रीबलदेवस्य व्रजगमनं, २१) पौण्ड्रकादिसहितश्रीकृष्णस्य युद्धवार्त्ताश्रवणार्थं बलदेवस्य द्वारकागमनञ्च, २२) द्विविदवधः, २३) कुरुक्षेत्रयात्रा, २४) तत्र मेलनानन्तरं व्रजवासिनां पुनः व्रजे आगमनञ्च, २५) उद्धवस्य मन्त्रणा, २६) जरासन्धकर्तृकम् आबद्धानां नृपाणां मोचनं, २७) राजसूययज्ञः शिशुपालवधश्च, २८) शाल्ववधः, २९) श्रीपौर्णमासि-कर्तृकं गोपीनां बाधा-समाधानञ्च, ३२) विवाह-प्रसङ्गः, ३३) श्रीराधामाधवस्य अधिवासमहोत्सवः, ३४) अलङ्कारपरिधानं, ३५) गोष्ठमध्ये शुभविवाहः, ३६) श्रीकृष्णराधयोः गोपीभिः सह परस्परं मिलनादि च, ३७) सुखपूर्वकं गोलोके प्रवेशश्चेति। विशेषरूपेण श्रीकृष्णचरित्रस्य वर्णनाय पूर्वचम्पूकाव्ये वर्णनत्रयम् अस्ति, यथा – १) गोलकलीला, २) बाल्यलीला, ३) कैशोरलीला च। पुनश्च उत्तरचम्पूकाव्ये तद्वत् वर्णनत्रयम् अस्ति। तत्तु १) व्रजे उद्धवस्य आगमने आनन्दः, २) बलदेवस्य आगमने आनन्दः, ३) श्रीकृष्णस्य आगमने आनन्दश्च इति। मुख्यतः काव्येऽस्मिन् पूर्वम् उत्तरभागे च श्रीकृष्णस्य वृन्दावनलीला एव वर्णिता। गोस्वामिपादेन अत्र षड्सन्दर्भेषु कृष्णसन्दर्भस्य तत्त्वमाला काव्यरूपेण रचिता।

अर्थात्, वैष्णवदर्शनस्य गूढतत्त्वमेव अत्र गद्येन पद्येन च सुरचितम्। सहृदयगणः काव्यपाठेन दर्शनशास्त्रस्य ज्ञानं लभते। तत्तु परिष्कृतं मङ्गलश्लोके सूचनाश्लोके च –

"श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक।
गोपाल रघुनाथाप्त व्रजवल्लभः पाहि माम्"[5]॥
"यन्मया कृष्णसन्दर्भे सिद्धान्तामृतभाषितम्।
तदेव रस्यते काव्यकृतिप्रज्ञातरसज्ञया॥
सोऽहं काव्यस्य लक्ष्येण मनो निर्मानि तादृशम्।
तन्महान्तो यदीक्षेरं स्तदा हेम्नि वितो मणिः"[6]॥

तत्रैव दर्शनशास्त्रस्य प्रभावः सदा वर्तते। तथाहि ग्रन्थकारेण एव वर्णितम् उत्तरचम्पूकाव्ये – 'यत्तु मध्ये मायया प्रत्यायितमौपपत्यं तत् खलु अवास्तवत्वात् परस्तादवध्वस्तमिति[7]' अर्थात्, श्रीकृष्णस्य अवतारकाले मायाकर्तृका या उपपतिभावस्य प्रतीतिः सा मिथ्या इति परं प्रतिपादितं भविष्यति। अत्रैव ग्रन्थकारेण प्रायशः प्रकटसम्पर्कीयः लीलाविनोदः कृतः। पुनश्च, ग्रन्थारम्भे प्रोक्तम् 'प्रकटाप्रकटप्रकाशमयस्य वृन्दावनस्य बहुविध-संस्थानतया बहुविध-शास्त्र-श्रुतस्याप्रकट-प्रकाश-मयवैभवविशेष एव सम्प्रति वर्णनीयः, स च गोकुलप्रधान एवेति'[8]। अर्थात् अत्रैव प्रकटलीला अप्रकटलीला च मिश्रिता भूत्वा वर्णिता भवति। वस्तुतः गोस्वामिपादेन श्रीमद्भागवतादिशास्त्रादीनां प्रकटलीलया सह ब्रह्मसंहितादीनाञ्च अप्रकटलीलया सह समावेशो विहितः। अस्य ग्रन्थस्य विषये श्रीपादकृष्णदासः कविराजगोस्वामी आह तस्य ग्रन्थे –

"श्रीगोपाल-चम्पू नामे ग्रन्थ महाशूर।
नित्यलीला-स्थापन याहे व्रजरसपूर"[9]॥

अर्थात्, 'नित्यलीला' इत्युक्ते अप्रकटलीला 'व्रजरसपूर' इत्युक्ते गोकुललीलाम् अवबोधयति ग्रन्थकारः।

ग्रन्थोऽयं सुविशालः अस्य भाषा अपि कठिना, समासबहुला च। तथापि अस्य ग्रन्थस्य कापि प्राचीना टीका नास्ति। परन्तु १८०० शताब्दस्य पश्चिमबङ्गप्रदेशस्य वर्धमानस्य माण्डग्रामस्य अधिवासी नित्यानन्दवंशवतंसः श्रीयुक्तवीरचन्द्रगोस्वामिना कृता 'शब्दार्थबोधिका' चूर्णिका प्राप्यते। चूर्णिका ग्रन्थपाठे सहृदयगणस्य सहायिका भवति, परन्तु मूलसारस्य बोधने सा चूर्णिका न युक्तियुक्ता सुखजनिका च।

आनन्दवृन्दावनचम्पूः – कृष्णलीलावर्णनार्थं १५२५ शकाब्दे शिवानन्दसूतः अविभक्तबङ्गप्रदेशस्य नैहाट्याः महाप्रभोः पार्षदसमः ख्यातमानः अस्मभ्यम् एकं चमत्कारपूर्णं काव्यं उपहाररूपेण ददौ। तैः व्रजगोपीगणस्य कर्णभूषणस्य वर्णनं कृतमासीत् इति हेतोः श्रीमन्महाप्रभुचरणैः ते कर्णपूरः नाम्ना भूषिताः। परवर्तिसमये ते कविकर्णपूरः नाम्ना गौडीयसंस्कृतसाहित्ये अधिकाधिकानि काव्यानि विरच्य साहित्यं समृद्धं चक्रुः। आनन्दवृन्दावनचम्पूकाव्यं श्रीजीवपादकृतं गोपालचम्पूवत् एकः सुविशालः ग्रन्थः। अत्रैव कविकर्णपूरः वृन्दावनचन्द्रस्य श्रीकृष्णस्य २२-

---

[5] गोपालचम्पूः १/१/१

[6] गोपालचम्पूः १/१/४-५

[7] गोपालचम्पूः २/३१/३२

[8] गोपालचम्पूः १

[9] चैतन्यचरितामृत २/१/४४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

स्तवकैः नन्दोत्सवात् रासलीलां यावत् समग्रलीलां काव्यरूपतया प्रदत्तवान्। अत्रैव काव्यस्य अध्यायः स्तवक इति कथ्यते। मूलतः प्रथमस्तवके श्रीवृन्दावनवर्णनं, द्वितीयस्तवकात् सप्तमस्तवकं यावत् बाल्यलीला, अष्टमस्तवकात् काव्यस्य परिसमाप्तिं यावत् कैशोरलीलां कविः श्रीकर्णपूरः प्रकाशयति। ते तु क्रमानुसारेण यथा - प्रथमस्तवके – श्रीकविकर्णपूरः श्रीवृन्दावनस्य अतिमर्त्त्यः शोभावृद्धिः, वर्षाहर्षादिषड्विभागाः, यमुना, लतामन्दिरमण्डलः, गोवर्द्धनः, नन्दीश्वरः, श्रीनन्दयशोदा, श्रीकृष्णवयस्यगणः, गोपीगणः, श्रीराधा, चन्द्रावल्यादिः चेत्यादीनां यथार्थं विवरणं कृतवान्। द्वितीयस्तवके – शुभक्षणे श्रीदेवकीं यशोदां निकषा च मथुरायां वृन्दावने च वासुदेवस्य गोविन्दस्वरूपेण आविर्भावः, सूतिकारागारस्य शोभा, नन्दोत्सवश्च इति वर्ण्यते। तृतीयस्तवके – पूतनावधः, मातुः यशोदायाः निदारुणं क्रन्दनं, मथुरातः श्रीनन्दस्य आगमनं चेत्यादीनां विवरणम्। चतुर्थस्तवके – शकटासुरः, तृणावर्त्तमिलनादिः चेत्यादीनां विवृतिः। पञ्चमस्तवके – जृम्भणं, रिङ्गणं, नामकरणं, माखनचौर्य्यम्, मृत्तिकाभोजनं, विश्वरूपदर्शनादि च वर्ण्यते। षष्ठस्तवके – भाण्ड-भञ्जनं, दामबन्धनं, यमलार्जुनमोचनं, फलक्रयः, वृन्दावने गमनादिः च वर्ण्यते। सप्तमस्तवके – वत्सः, अघ-वकासुरवधश्च, पुलिनभोजनं, ब्रह्मणः मोहः, स्तवादि च वर्ण्यते। अष्टमस्तवके – श्रीकृष्णस्य पौगण्डस्य कैशोरलीलायाः च युगपत् आविर्भावः, श्रीकृष्णस्य गुरुगण-प्रेयसीगणकर्तृकं युगपत् लीलायाः आस्वादनप्रकाराः, व्रजबालानां पूर्वरागः, श्रीकृष्णजन्मयात्रोत्सवः, कन्दुकक्रीडा धेनुकवधादि च वर्ण्यन्ते। नवमस्तवके – कालियदमनं प्रतिपाद्यते। दशमस्तवके – श्रीराधया श्रीकृष्णग्रथितस्य पुष्पमाल्यस्य प्राप्तिः, श्रीराधया पाचितानाम् अन्नभोजनादीनां श्रीकृष्णेन आस्वादनस्य वर्णनं प्राप्यते। एकादशस्तवके – प्रलम्वबधः, दावाग्निमोचनं, सायाह्नकाले अभिसारः, सुखविलासः, परस्परं वाकोवाक्यं, श्रीराधारतिशरणे वेणुगीतादिप्रकटनञ्च वर्ण्यन्ते। द्वादशस्तवके – कुमारीगणकृतं श्रीकृष्णसङ्गलाभस्य उद्देश्यं कात्यायन्याः आराधना च, श्रीकृष्णकर्तृकं गोपीनां वसनचौर्य्यादि वर्ण्यते। त्रयोदशस्तवके – यज्ञपत्नीनाम् अन्नभिक्षा, ताः प्रति प्रसादविस्तारः, सायंकाले व्रजे प्रवेशपूर्वकं गोपीगणस्य आनन्दविधानादि च वर्ण्यते। चतुर्दशस्तवके – कुसुमासवसख्युः दैवज्ञरूपेण वृद्धागोपीसभायां गमनं, तरुणीनां गोपीनां च स्वपतिं प्रति आसक्तिभावः निराकरणछलेन त्रिसन्ध्यायां कुञ्जसमूहे कालकुमारस्य पूजनार्थं प्रेरणस्य व्यवस्था, वसन्तोत्सवलीला चेत्यादयः विषयाः उपस्थाप्यन्ते। पञ्चदशस्तवके – इन्द्रयज्ञ-निवारणं, गिरिराज-पूजाप्रवर्त्तनं, गोवर्द्धनधारणं, सिद्धगणकृतं स्तव-अभिषेकादि च प्रतिपाद्यन्ते। षोडशस्तवके – वरुणचरणकर्तृकं नन्दमहाराजस्य वरुणलोके गमनं, श्रीकृष्णस्य पुनः व्रजे आगमनं, व्रजवासिनां ब्रह्मलोकदर्शनञ्च वर्ण्यते। सप्तदशस्तवके – चन्द्रोदयः, वेणुनिनादः, गोपीगणस्य अभिसारः, अपेक्षा-उपेक्षामयी वाक्यभङ्गी, उपेक्षायाः अर्थस्वीकारेण तासां विरह-विधुरता, विषादोक्तिः, कान्तप्रसादनं, विहारः, श्रीराधया सह तिरोधानादि च वर्ण्यते। अष्टादशस्तवके – गोपीनां

विरहार्त्तनादः, वृक्षवल्लरीं निकषा श्रीकृष्णवार्त्ताजिज्ञासा, श्रीकृष्णलीलानुकृतिः, पादाङ्कानुसरणं, प्रियविरहितायाः श्रीराधायाः तीव्रा विरहव्यथा, निखिल-गोपीमण्डल्याः विलापादि च वर्ण्यते। ऊनविंशस्तवके – गोपीगणस्य विलापः, श्रीकृष्णदर्शनं, विविधभावप्रकटनं, संप्रश्नः उत्तर-कौतुकादि च वर्ण्यते। विंशतिस्तवके – हल्लीशकनृत्यं, हस्तकाभिनयः, चञ्चत्पुटादितालः, मालव-मल्लारादिरागः, मृदङ्गादिवाद्यं, षड्जादि स्वरोद्घाटनं, नृत्यविश्रामः, सहभोजनं, विविधविलासः, वंशीचौर्य्यं, शङ्खचूडवधादिः चेत्यादयः विषयाः चित्र्यन्ते। एकविंशतिस्तवके – वासन्तिकाहोलिलीला, गीतवाद्यादिविविधः विलासः, पुनर्नृत्योत्सवः, रतिविलापः, जलकेलि, मधुपानं, शयनादिः चेति वर्ण्यन्ते। द्वाविंशतिस्तवके– हिन्दोलन-लीलास्वादः उपसंहारश्चेति प्रतिपाद्यन्ते। कविः मङ्गलश्लोकद्वयेनादौ मनोरमतया श्रीकृष्णस्य पदयुगलस्य वर्णनं कृतवान् यथा–

“वन्दे कृष्णपदारविन्दयुगलं यस्मिन् कुरङ्गीदृशां
वक्षोज-प्रणयीकृते विलसति स्निग्धोऽङ्गरागः स्वतः।
काश्मीरं तलशोणिमोपरितनः कस्तुरिकां नीलिमा
श्रीखण्डं नखचन्द्रकान्ति-लहरी निर्व्याजमातन्वते॥
शोणस्निग्धाङ्गुलि-नलकुलं जातरागं परागैः
श्रीराधायाः स्तनमुकुलयोः कुङ्कुमक्षोरूपैः।
भक्तश्रद्धामधुनखमहःपुञ्जकिञ्जल्कजालं
जङ्घानालं चरणकमलं पातु नः पूतनारेः”[10] //

पुनश्च, श्लोकद्वयेन श्रीचैतन्यमहाप्रभुः एवञ्च तस्य पार्षदवृन्दस्य वर्णनं कृतवान्। यथा –

“माधुर्य्यैर्मधिभिः सुगन्धि भजनस्वर्णाम्बुजानां वनं
कारुण्यामृतनिर्झरैरुपचितः संप्रेमहेमाचलः।
भक्ताम्भोधरधोरणी-विजयिनी निकम्पशम्पावलि-
र्देवो नः कुलदैवतं विजयतां चैतन्यकृष्णो हरिः॥
नमस्यामोहस्यैव प्रियपरिजनान् वत्सलहृदः,
प्रभोरद्वैतादीनपि जगदघौक्षयकृतः।
समानप्रेमाणः समगुणगणास्तुल्यकरुणाः
स्वरूपाद्या येऽमी सरसमधुरास्तानपि नुमः”[11]॥

इतोऽपि, पञ्चमश्लोकेन स्वगुरोः श्रीनाथपादस्य वन्दनां कृतवान् कविः श्रीकर्णपूरः। यथा –

“गुरुं नः श्रीनाथाभिधमवनिदेवान्वयविधुं,
नुमो भूषारत्नं भुव इव विभोरस्य दयितम्।
यदास्यादुन्मीलन्निरवकरवृन्दावनरहः,
कथास्वादं लब्ध्वा जगति न जनः कापि रमते”[12] //

काव्यस्य उत्सविषये यदि वदाम्यहम् तर्हि वच्मि काव्यस्य उत्सः श्रीभागवतस्य दशमस्कन्धस्य श्रीकृष्णचरितम्। इतोऽपि गोपालचम्पूकाव्ये श्रीजीवगोस्वामिपादः दर्शनशास्त्रस्य गूढतत्त्वं साररूपेण गृहीत्वा काव्यस्य काव्यत्वे कञ्चित् कठिनत्वं प्रकाशयति। परन्तु कविः श्रीकर्णपूरः तस्य काव्ये अलङ्कारशास्त्रस्य चम्पूलक्षणानुसारेण सत्काव्यवत् सहृदयगणस्य मनसि आह्लादं सृजति। इतोऽपि श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिपादकृतया ‘सुखवर्त्तना’ टीकया काव्यस्य तात्पर्यं सुखबोध्यं भवति।

---

10 आनन्दवृन्दावनचम्पूः १/१-२

11 आनन्दवृन्दावनचम्पूः १/३-४

12 आनन्दवृन्दावनचम्पूः १/४

श्रीगौराङ्गचम्पूः – चैतन्ययुगे आनन्दवृन्दावनचम्पूकाव्यात् परं गौडीयसाहित्ये इतोऽपि चम्पूकाव्यस्य उदयः न परिलक्षितः भवति स्म। परन्तु चैतन्योत्तरीययुगे चैतन्यमतावलम्बिकविषु श्रीनित्यानन्दवंशीयः श्रीलरघुनन्दनगोस्वामिपादः अग्रगण्यां भूमिकां पालयति स्म चम्पूकाव्यस्य रचनार्थम्। ते सप्तदशशतकस्य उत्तरार्द्धे (१७८५) पश्चिमबङ्गप्रदेशस्य वर्द्धमानजिलायाः काटोयानिकटवर्तिनि माओग्रामे माडोग्रामे वा (वर्तमाने मौग्रामे) आर्विभूताः। अष्टादशतमवत्सरात् काव्यरचनायां दक्षतां प्राप्य विविधकाव्यग्रन्थान् रचयित्वा गौडीयबैष्णवसाहित्यं समृद्धं कृतवान्। ४५ तमवत्सरे बङ्गभाषायां स्वरचितेन रामरसायन इत्यनेन ग्रन्थानुसारेण तस्य वंशवृत्तान्तः विज्ञायते। तस्य पितुर्नाम किशोरीमोहनगोस्वामी। पितुः नवमपुत्रेषु सर्वकनिष्ठपुत्रः आसीत् श्रीलपादः। अन्ये च तस्मिन् वंशे सर्वे एव ग्रन्थरचनायां विशेष-पारदर्शितां लब्धवन्तः। तस्य रचनासमूहाः - श्रीश्रीगौराङ्गचम्पूः, श्रीश्रीगौराङ्गविरुदावली, श्रीरामरसायनम्, श्रीराधादामोदरकाव्यम्, गीतामाला, देशिकानिर्णयः, वैष्णवव्रतनिर्णयः, श्रीमद्भागवतस्य संशयशातनी टीका, छन्दोमञ्जुर्याः व्याख्यानमञ्जुरीनामकटीकादयः च। श्रीरामरसायनादिकाव्येषु श्रीलरघुनन्दगोस्वामि-पादकृतं श्रीगौराङ्गचम्पूकाव्यं बृहदाकारम्। काव्ये गद्येन पद्येन च मिश्रिताः ३२-आस्वादनामकाः अध्यायाः सन्ति। अर्थात् काव्यस्य अध्यायः आस्वाद इति कथ्यते ग्रन्थकारैः। काव्येऽस्मिन् आलोच्यविषयस्तु (आस्वादक्रमेण)-

१. श्रीगौरावतारकथनं, २. श्रीगौराविर्भावनिश्चयः, ३. श्रीगौरगर्भवासः, ४. श्रीगौरजन्ममहोत्सवः, ५. प्रथमबाल्यविलासः, ६. मध्यबाल्यविलासः, ७. शेषबाल्यविलासः, ८. प्रथमपौगण्डविलासः,. ९. मध्यमपौगण्डविलासः, १०. शेषपौगण्डविलासः, ११. कैशोरलीलावर्णने उपनयनादिविलासः, १२. लक्ष्मीपूर्वरागाङ्कुरः, १३. लक्ष्मीसन्दर्शनं, १४. लक्ष्मीपूर्वरागः, १५. विवाहपूर्वकृत्यं, १६. कन्यागृहप्रवेशः, १७. लक्ष्मीपरिणयोत्सवः, १८. लक्ष्मीसमागमः, १९. विष्णुप्रियापरिणयोत्सवः, २०. दिग्विजयिजयः, २१. गयाप्रस्थानं, २२. गयाप्रत्यागमनं, २३. स्वरूपप्रकाशारम्भः, २४. श्रीनित्यानन्दसमागमः, २५. वहुपाषण्डिनिस्तारः, २६. चपलगोपालोद्धारः, २७. जगन्नाथमाधवा-नुग्रहः, २८. स्वानन्दावेशः, २९. हेमन्तशिशिर-विलासः, ३०. वसन्तग्रीष्मविलासः, ३१. वर्षाशरद्विलासः, ३२. नित्यविलासश्चेति।

काव्येऽस्मिन् मुख्यतया वर्णितमस्ति नवद्वीपचन्द्रगौरसुन्दरस्य नवद्वीपलीला। ग्रन्थारम्भे उपसंहारे च काव्यकारस्य स्ववंशगौरववर्णनं कृतवान्। मङ्गलाचरणे श्रीकृष्ण-श्रीगौराङ्ग-नित्यानन्द-अद्वैतादिपार्षदवृन्दस्य वन्दनां कृतवान्। यथा च –

“श्रीसङ्कर्ष-दत्त-शर्मनिचयो विद्योति-कीर्त्योज्ज्वलः
सच्चेतोमधुसूदनाश्रितपद-व्याकोष-कीलालजः।
गोस्वामी रघुनन्दनस्य सुखकृद्भक्तस्य पीताम्बरो
वंशीमोहन उन्नतां मम कृपां श्रीमानजस्रं
क्रियात्”[13]॥

[13] श्रीगौराङ्गचम्पूः १/१

काव्ये सरलशब्दप्रयोगेण काव्यतत्त्वस्य आलोकपातेन नवद्वीपचन्द्रस्य वर्णनेन पाठकगणस्य सहृदयगणस्य च हृदयम् आह्लादितं भवति। पाठकवर्गैः काव्यमिदं गोपालचम्पू-अनुरूपा रचना मन्यते, तत्र अनेकानि सादृश्यानि परिलक्ष्यन्ते। काव्येऽस्मिन् ३२ आस्वादानामुपरि टीकाटिप्पण्यादिषु रचनायाञ्च अधिकं नाम न प्राप्यते। तथापि तस्मिन् काले नवद्वीपसम-वैष्णवधामरूपेण ख्यातनामः पश्चिमबङ्गप्रदेशस्य वर्द्धमानजिलायाः श्रीखण्डः। श्रीखण्डस्य शास्त्रज्ञेन साहित्यिकेन श्रीगौराङ्गप्रेमपिपासुना श्रीराखालानन्दशास्त्रिठाकुरेण विरचिता श्रीगौराङ्गचम्पूकाव्यस्य उपरि टिप्पणी। टिप्पण्याः नाम 'श्रीगौरलीलामृतास्वादद्योतनी'। अस्य काव्यस्य अवधारणे अस्याः टिप्पण्याः अवदानम् अनस्वीकार्यम्। इतोऽपि अस्य ग्रन्थस्य प्रचारे कलिकातास्थितः वरानगरपाठवाडी प्रथममुद्रणे प्रयासी अभवत्।

निष्कर्षः – गौडीयसंस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यस्य उद्भवः विकाशश्च गोपालचम्पूकाव्यात् अस्य विकासः श्रीगौराङ्गचम्पूकाव्यपर्यन्तम्। एषु त्रीणि विहाय चम्पूकाव्यस्य नाम न प्राप्यते गौडीयसंस्कृतसाहित्ये। वस्तुतः, चैतन्ययुगात् गौडीयसाहित्ये चम्पूकाव्यविरचनं प्रारभ्यते, तस्य अंशस्तु यथा – श्रीगोपालचम्पूः, श्री-आनन्दवृन्दावनचम्पूः, श्रीगौराङ्गचम्पूश्चेति। काव्यत्रयस्य गद्येन पद्येन च मिश्रितांशाः काव्यकाराणां पाण्डित्यस्य परिचयं प्रयच्छन्ति। गोपालचम्पूः अस्याः दार्शनिकतत्त्वं विशेषतया श्रीजीवगोस्वामिपादस्य कृष्णसन्दर्भस्य तत्त्वमेव साररूपम्। इतोऽपि व्याकरणस्य युक्तियुक्तः शब्दप्रयोगः परिदृश्यते। काव्यस्य रसपरिपुष्ट्यै कृष्णराधामिलनसमये 'यः कौमारहरः' इति राधायाः मुखात् श्लोकं श्रुत्वा श्रीकृष्णः श्लोकस्य चतुर्थचरणं परिवर्त्य उच्चारयति 'कृष्णरोधसि तत्र कुञ्जसदने' इति। अनया प्रक्रियया गोस्वामिपादैः रसविशेषः प्रकाशितः।

श्रीकविकर्णपूरः राधाकृष्णलीलायाः वर्णनायां चम्पूकाव्यस्य विशेषतां वर्धितवान्। तस्य काव्यस्य महासूरे कृतित्वे न केवलं गौडीयसाहित्यं आभारतवर्षं संस्कृतसाहित्यम् च अलङ्कृतवान्। काव्यस्य प्रत्येकस्मिन् अंशे अलंकारशास्त्रस्य प्रकाशेन काव्यम् अतुलनीयम्। तस्य असीम-रसत्वस्य वर्णनायां कवेः श्रीकर्णपूरस्य 'कर्णपूरः' नाम सत्यमेव सार्थकतां प्राप। कोऽपि न सन्देहः चैतन्ययुगस्य कवेः श्रीकर्णपूरस्य काव्यानि सहृदयगणस्य आह्लादकारकाणि।

नित्यानन्दवंशावतंसः श्रीलरघुनन्दन-गोस्वामिपादः तस्य चम्पूकाव्ये गोपालचम्पूकाव्यस्य सादृशरूप-दानार्थं कमपि अंशं लघु न कृतवान्। श्रीगौराङ्गचम्पूवत् एतादृशः सुविशालः सरसः सहजबोध्यः ग्रन्थः सत्यमेव गौडीयसाहित्ये विरलः। काव्ये छन्दसाम् अलङ्काराणाम् च अपरूपप्रयोगेण पाठकगणाः काव्यपाठं कृत्वा सत्यमेव आह्लादिताः। नवद्वीपचन्द्रस्य श्रीगौराङ्गमहाप्रभोः नवद्वीपलीलायाः वर्णनायां ग्रन्थोऽयं सत्यमेव विरलः। श्रीलगोस्वामिपादस्य अपराणां ग्रन्थानां ये साररूपाः ते ग्रन्थेऽस्मिन् विद्यमानाः। तत्र न कोऽपि सन्देहः।

परिशेषे प्रोक्तं यत्, चम्पूत्रयमेव

गौडीयसंस्कृतसाहित्ये रचितम्। त्रीणि काव्यानि स्वस्य वैशिष्ट्येन गौडीयसाहित्यं समृद्धं कृतवान्। श्रीजीवगोस्वामिपादकृता 'गोपालचम्पूः' दर्शनशास्त्रसहितं काव्यशास्त्रं, श्रीकविकर्णपूरकृता 'आनन्दवृन्दावनचम्पूः' अलङ्कारशास्त्रसहितं काव्यशास्त्रं, श्रीलरघुनन्दनगोस्वामिपादकृता 'श्रीगौराङ्गचम्पूः' प्राञ्जलया भाषया काव्यशास्त्रं समृद्धं कृतवान्। चैतन्यपरवर्तिसमये पुनश्च चम्पूकाव्यस्य उद्भवः न परिलक्ष्यते। काव्यत्रयमेव गौडीयसाहित्यस्य आह्लादकारकमिति न सन्देह इति शम्।

सहायकग्रन्थसूची

- श्रीहरिदासदासः (१९४८) श्रीश्रीगौडीयबैष्णवसाहित्य (बांला)/ श्रीयुक्तरसिमोहनविद्याभूषण-महाशयः/ श्रीधामनवद्वीपः, हरिबोलकुटीरम्/ ग्रन्थकारः स्वयम्।
- विश्वनाथकविराजः (२०११) साहित्यदर्पण षष्ठपरिच्छेदः (बांला)/ ड. उदयचन्द्रवन्द्योपाध्यायः/ संस्कृत बुक डिपो २८/१, विधानसरणी, कलकाता -७००००६/ श्री-अभयकुमारवर्मणः
- आचार्यः दण्डी (२००८) काव्यादर्शः (हिन्दी)/ ड. जमुमापाठक/ वाराणासी/ चौखाम्बा कृष्णदास अकादमी
- श्रीजीवगोस्वामिपादः (२००२) श्रीगोपालचम्पूः (हिन्दी) श्रीवनमालिदासशास्त्री/ श्रीगोपीनाथः गौडीयमठः/ पुरातनदाऊजीमन्दिरम्, गौपेश्वररोड, वृन्दावन (मथुरा) उ. प्र./ श्रीभक्तिविवुधबोधायणमहाराजः
- श्रीकृष्णदासः कविराजः (२००७) श्रीचैतन्यचरितामृतं (बांला)/ भवानीप्रसादचट्टोपाध्यायः/ गोरक्षपुरम्/ गीताप्रेस
- श्रीकविकर्णपूरः (१९८१) आनन्दवृन्दावनचम्पूः (बांला)/ श्रीमणीन्द्रनाथगुहः/ श्रीराधारमणमन्दिरम्, वृन्दावनः(मथुरा) उ. प्र./ श्रीसावित्रीगुह
- श्रीलरघुनन्दनगोस्वामिपादः (१९५८) श्रीगौराङ्गचम्पूः/ श्रीश्रीभागवताचार्य्यः/ कलकाता – ७०००३६/ श्रीपाठवाडी श्रीश्रीगौराङ्गग्रन्थमन्दिरम्
- धीरेन्द्रनाथवन्द्योपाध्यायः (१९८८) संस्कृतसाहित्येर इतिहास (बांला)/ आर्य भ्यानसन (नवमतल) कलकाता -७०००५६/ पश्चिमबङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षद्